

nevezett jelenség között húzódik. Bármí változás következett is be a keleti világról szerzett ismeretek terén, az csak és kizárólag a kendőzetlen orientalizmus térfejtét érinti; a rejtejtett orientalizmus egysége, ereje és időtlensége többé-kevésbé változatlan marad. A második fejezetben vizsgálta szerzők Kelet-látása közötti különbségeket szinte kivétel nélkül a kézzelfogható eltérések közé sorolhatjuk, melyek a választott formában, az egyéni hangvetésben tükröződnek, de sohasem érintik mondanivalójuk lényegét. A Kelet másságát egyikük sem vona kétségbe, ahogy furcsaságát, elmaradottságát, csöndes közömbösségét, nőiesen befogadó lágyaságát, renyhe alakíthatóságát sem kérdőjelezte meg senki; ezért láthatta minden Kelettel foglalkozó szerző Renanról Marxig – ha az ideológiai skálát vesszük –, vagy a legalaposabb tudóstól – Lane és Sacy – a legnagyobb képzelőerővel megáldott íróg – Flaubert és Nerval – a Kelet világot olyan helyszínnek, mely igényli a Nyugat figyelmét, melynek szükségége van a nyugatitak rekonstrukciós erőfeszítéseire, megváltó missziójára. A Kelet az európai tudományos, művészeti és kereskedelmi fejlődés fő vonalától elkülönülten, önálló és független valóságként létezett. A keleti világra aggodott jó vagy rossz vonások tehát a Kelet iránti nyugati, erősen specializálódott érdeklődés velejáróinak látszottak. Így állt a helyzet az 1870-es évektől a 20. század elejéig, de engedjék meg, hogy mondandómat most néhány példával támasszam alá.

A keleti világnak a Nyugathoz viszonyított elmaradottsága, torz mivolta és erőtlensége a kora 19. századi fajelmélet biológiai természetű hivatkozási alapjaival hozható szoros összefüggésbe. Egymásra talált a rejtejtett orientalizmus és a Cuvier *Le règne animal* című kötetében,

Gobineau *Essai sur l'inégalité*-jében vagy Robert Knox *The Races of Man* című írásában kifejtett faji besorolási rendszer. E szemlemlő alapokat tovább gazdagította egy második vonalbeli darwinizmus, az emberiséget fejlettebb és elmaradottabb fajokra – vagyis európakakra, ártjakra és keletiekre, afrikaiakra – osztó besorolás „tudományos hitelességét” igazoló érvrendszer. Ez a fajokat, mányos hitelességét” igazoló érvrendszer. Ez a fajokat, kultúrákat és emberi közösségeket fejlettebbekre és elmaradottabbakra – alacsonyabb rendűekre – tagoló osztályozási rendszer oly szorosan kötődött az imperializmus jelenségéhez, hogy a 19. század nagy társadalmi vitái során az imperializmus ellenzői és a mellette szót emelők is egyformán e rendszer kategóriáiban gondolkodtak. John Westlake munkája, a *Chapters on the Principles of International Law* (1844) amellet teszi le a voksát, hogy például a földgolyó „civilizálatlan” minősített területeit – a „civilizálatlan” szó többek között az orientalista előítéletek kiváló példája – a fejlettebb államoknak be kell kebelezniük vagy legalábbis meg kellene szállniuk. Carl Peters, Leopold Saussure, Charles Temple és a velük egyvású írók gondolatláságában szinte egyöntetűen jelen van a 19. századi orientalizmus egyik központi eszméje, a fejlett/elmaradott osztályozási rendszer kettőssége.³

A lesajnálóan elmaradottnak, elkorcsosultnak, civilizálatlanak és retardáltnak bélyegzett összes többi néppel együtt a keletieket is egy, a biológiai determinizmus és a morális-politkai rosszallás legváltozatosabb megnyilvánulásából összetákolt keretrendszerbe passzírozták. A keletiek ily módon egy kategóriába kerültek a nyugati társadalmak azon tagjaival – az antiszociális elemekkel, az elmeháborodottakkal, a nőikkel és a szegényekkel –, aki-

Német-római Birodalom móresre tanított ellenségéről emlékezik meg. Burckhardt véleménye sem sokkal hízelgőbb; *Historische Fragmente* címen emlegetett, kiadatlan jegyzettörédékeiben (1893) az iszlámot nyomorúságosnak, sivárnak és triviálisnak minősíti.⁴ Az illyesfajta szellemi bukfeneket még ennél is nagyobb lelkesedéssel, szinte szívből jövő örömmel hajtja végre Oswald Spengler, a muszlim vallású keletiekben megtestesülő mágiusi személyiség elméletének szülőatyja, akinek *A nyugati hanyatlása* című művéből (1918–1922) és az abban megfogalmazott gondolatrendszeréből, a kultúrák „morfológiájából” a szerző fent említett szellemi édesgyermeke köszönget folyton-folyvást az olvasóra.

A fenti, legkülönbözőbb színezetű Kelet-felfogások közös vonása, hogy létüket a nyugati kultúra egyik sajátosságának, a megtapasztalható és átérzhető erőként megjelenő Kelet-fogalom hiányának köszönhetik. Nyilvánvaló és kézenfekvő okok egész sora vezetett oda, hogy a keleti világ csak és kizárólag kívüliállóként, illetve a Nyugat erőitlen és gyenge ellenpólusának megtestesítőjeként szerepelt. A nyugati kutatók tudatában – bizonyos mértékig – a korabeli Kelet lakói, a keleti szellemi és kulturális áramlatok, mozgalmak is jelen voltak, ám ezeket gyakran vagy olyan hangtalanul tovasuhanó árnyakként értelmezték, melyeket az orientalistáknak kell életre kelteniük, a való világba átsegíteniük, vagy pedig a szellemi szegénység bizonyítékaiként az orientalisták értelmező tevékenységének megtámogatására használták fel, példájukon keresztül igazolva a Kelet-kutató mint mindenek fölé álló ítéző, tanult ember, a tekintélyes kulturális akarat letéményese tevékenységének szükséges voltát. Mondandóm lényege tehát az, hogy ha bárhol a keleti

világ dolgairól esett szó, az orientalista és az ő nézetei mutogatták magukat, de a Kelet esélyt sem kapott saját maga képviselőit; nem szabad azonban elfeledkeznünk arról a tényről, hogy az orientalista villogását a Kelet beszédes távolmaradása tette lehetővé. Ez a fajta helyettesítés és helycsere – talán ez a megfelelő kifejezés a jelenségre – arra kényszerítette a Kelet-kutatót, hogy munkájában minél inkább korlátozza, háttérbe szorítsa a Kelet világot, még akkor is, ha korábban tömérdék időt áldozott arra, hogy bemutassa és olvasói elé állítsa. Találhatunk-e más magyarázatot a Julius Wellhausen és Theodor Nöldeke és követőik nevével fémjelzett tudományos írásokra, s a tanulmányaikat maguk alá gyűrő, a vizsgálat tárgyát lesajnáló tág általánosításokra? Nöldeke 1887-ben például büszkén kijelentette, hogy orientalista írásaival a keleti emberekről vallott igen elítélő véleményét akarta megerősíteni.⁵ Carl Beckerhez hasonlóan Nöldeke is helleofilnak tartotta magát, aki Görögországhoz fűződő vonalmát saját tudományos munkásságának tárgya, a keleti világ határozott lesajnálásán és utálatán keresztül igyekezett kimutatni.

Az orientalizmust feltérképezni kívánó tanulmányok sorából kiemelkedik Jaques Waardenburg munkája, a *L'Islam dans le miroir de l'Occident*, mely öt jelentős, az európai iszlámképet formáló tudós alakját állítja elének. A késő 19., kora 20. századi orientalizmusra remekül illik Waardenburg tükörhasonlata. Az általa bemutatott tudósok munkáiból egy erősen részrehajló – az öt közül négy esetében felettebb ellenséges – iszlámkép bontakozik ki, mely mintha az egyes orientalisták általuk is jól ismert emberi gyengeségeit tükrözné. Valamennyi vizsgált ku-